

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ХЕРСОНСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФАКУЛЬТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ Й
ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ ТА ЖУРНАЛІСТИКИ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ І СЛОВ'ЯНСЬКОЇ
ФІЛОЛОГІЇ ТА ЖУРНАЛІСТИКИ**

**ТЕМА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ЩОДЕННИКА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА В
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: студент IV курсу 461 групи
Спеціальності 061 Журналістика
Освітньо-професійної (наукової)
програми «Журналістика» Ніколай-
ченко Костянтин Сергійович

Керівник: доцент кафедри ук-
раїнської філології та журналістики
Загороднюк В.С

Рецензент: Цепкало Т.О кандидат
фіологічних наук, старший викла-
дач кафедри журналістики, рекла-
ми, та зв'язків із громадськістю
Вінницького державного педагогіч-
ного університету ім Михайла Ко-
цюбинського

ЗМІСТ

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	4
1.1. Життєвий шлях Євгена Чикаленка	4
1.2. Формування суспільно-політичних переконань	7
РОЗДІЛ 2. ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА.....	12
2.1. Фактологічна основа «Щоденника».....	12
2.2. Тематика епістолярію в контексті щоденникових записів.....	16
2.3. Євген Чикаленко як видавець газети «Рада».....	19
ВИСНОВКИ.....	24
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	26

ВСТУП

Свого часу вся Україна знала ім'я Євгена Чикаленка (1861-1929) - поміщика, мецената і видавця, громадського і політичного діяча. За часів Радянського Союзу Є. Чикаленко, діяльність якого не вписувалася в рамки офіційної ідеології, був забутий, і лише після здобуття нашою державою незалежності його особистість розпочала триумфальне повернення в історію України.

Цей період ознаменувався піднесенням українського національного відродження, однак українські діячі та їхня діяльність на підтримку Батьківщини не були позбавлені усіляких конфліктів і негараздів.

Український рух початку ХХ ст. мав певні власні особливості. Зокрема, його політизацію можна простежити за трьома основними факторами: розквіт українських політичних партій, їх представництво та реалізація програмних положень у відповідних законодавчих органах, а саме в російських Думах, та розквіт українських преси [3, с. 5].

Саме на фоні цих подій в загальноукраїнському культурному та суспільно-політичному житті свою діяльність розпочав Є. Чикаленко. Його доробок є досить багатим. Проте для чи не найбільшу історичну цінність має саме «Щоденник» 1907-1917 років, який демонструє розвиток загальносуспільних явищ саме в час настання опозиційної до революції 1905-1907 років реакції. Ця публікація являє собою доволі цінне джерело, яке дає можливість уявити не лише ситуацію і стан речей в зовнішньому оточенні інтелігентної людини, але й розкриває особисте ставлення її до оточення, дає у повній мірі зрозуміти світобачення свідомого українця початку ХХ ст. та його переконання.

В останні роки просувається активне дослідження і публікація історико-джерельної бази, пов'язаної з «Щоденником», зокрема його епістолярної спадщини. У цій царині плідно працюють такі дослідники як І. Старовойтенко, О. Іванченко та інші [8, с. 52].

Євген Харлампійович залишив після себе величезний масив публіцистичних праць (у тому числі багатотомні спогади й щоденники) і листів до по-

важних сучасників, котрі лише з 2000-х рр. почали вводитися у науковий обіг. Однак їхній зміст досі залишається актуальним і дає можливість суттєво доповнити відомості як про його окремі сторони громадсько-політичної чи публіцистичної діяльності, так і про інших відомих сучасників та й загалом про ті складні в історії України часи. З огляду на все, можна сказати, що тема дослідження є актуальною.

Мета роботи полягає у визначенні ролі й місця Євгена Харлампійовича в суспільно-політичному і національному житті українців кінця XIX – першої третини XX ст. та у дослідженні цінності його «Щоденника» в історії української журналістики.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки таких завдань:

- типізувати відомості про основні етапи життя і становлення особистості Є.Х. Чикаленка;
- дослідити публіцистичну спадщину Євгена Харлампійовича;
- проаналізувати зміст «Щоденника»;
- проаналізувати діяльність Євгена Чикаленка в якості видавця газети «Рада».

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси на українських землях та в українському середовищі за їх межами у XIX – у першій третині XX ст., зображення цих подій Є. Чикаленком у «Щоденнику»

Предмет дослідження – участь Є.Х. Чикаленка у розвитку української видавничої справи, сутність і масштаби його публіцистичної, громадської та політичної діяльності.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕДОЗНАВЧА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Життєвий шлях Євгена Чикаленка

Євген Харлампійович Чикаленко народився 21 грудня 1861 р. на Херсонщині в селі Перешори у родині багатого землевласника. Там він провів свої дитячі роки серед простих українських селян в атмосфері народних українських традицій. Навчався в Єлисаветграді (*нині Кропивницький*) у реальному училищі, де вперше в житті зіткнувся з образами та зневажливим ставленням, по причині того, що не розмовляв російською, а володів тільки українською, яку там презирливо називали «мужицькою». В училищі він познайомився з П. Тобілевичем та захопився українським театром М. Кропивницького. У 1881 році він намагався вступити в Київський університет на природничий факультет, але на той час випускників реальних училищ не приймали в студенти найкращого університету країни. У Києві Є. Чикаленко познайомився з професором історії В. Антоновичем, композитором М. Лисенком, студентом, а пізніше ректором Харківського університету Д. Багалієм та іншими. У «Словарній комісії» спільно з ними він працює над написанням «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка [2, с. 162].

1883 року його як вільного слухача зарахували до природничого факультету Харківського університету, де починає захоплюватися агрономією, приймає активну участь в студентській драгоманівській «Громаді». За це згодом потрапляє під нагляд поліції. Весною 1885 року його було заарештовано і він був виключений з університету. Євген будучи засудженим на п'ять років перебування під наглядом поліції був позбавлений права проживання в таких містах як Харків, Київ, Москва та Петербург. Місцем п'ятирічного заслання стали Перешори. Він майже десять років прожив у Перешорах, цей час він присвятив сільському господарству. Отримавши певний досвід ведення господарства, Є. Чикаленко захопився ідеєю популяризувати знання з агрономії серед селянства: він навчає їх трипільській системі, рекламує досягнення, видає брошури з сільського господарства тощо.

До Одеси повернувся вже з родиною, видає книжки і часописи: «По морю й по суше»; за власні кошти видає збірку «300 Найкращих Українських Пісень», які були зібрані ним раніше. 1897 року в Одесі видає свою першу книжку «Розмова про сільське хазяйство. Чорний пар, плодозмін і сіяна трава», яка має величезний успіх у селянства. В цілому за роки з 1897 до 1918 світ побачили шість подібних книг: «Сіяні трави, кукурудза і бур'яни», «Худоба: коні, скотина, свині, вівці», «Розмова», «Сад», «Виноград», «Лад у полі». Коли у 1895 році померла його донька Євгенія, Чикаленко вирішив усі гроші, які повинні були скласти її придане, пожертвувати на громадські цілі, вшанувавши таким чином її пам'ять. Спочатку віддав одну тисячу рублів у редакцію журналу «Киевская старина» як премію за найкраще написану популярну історію України. Окрім того, самостійно оплатив всі авторські гонорари у цьому ж журналі, підтримавши таких відомих істориків і діячів літератури як Д. Яворницький, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та ін. Створює фонд допомоги українським письменникам імені Д. Мордовця. Засновує сільську бібліотеку у Перешорах, придбавши велику кількість книг [12, с. 47].

Значну частину грошей витрачає на розвиток української справи: разом з О. Кониським та С. Єфремовим вони створили Українську загальну організацію, яка мала на меті об'єднати всі окремі українські громади. Згодом на базі цієї організації виникла певна кількість політичних партій, серед яких Товариство українських поступовців (ТУП).

Наприкінці 1900 року він переїжджає до Києва, де гуртувалася українська інтелігенція. Згодом сам Є. Чикаленко про це згадував: «... Щодо загальної характеристики членів Київської Старої громади, то треба сказати, що це був цвіт тодішньої київської старшої української інтелігенції, бо в той час треба було мати багато мужності, віри в справу відродження української нації, щоб людям, бувшим на державній службі, обтяженим родиною, належати до 'незаконного сообщества', за яке загрожувало 'поселение' в Сибіру або в 'не сталих отдаленных местах', як Вологодщина, Пермщина і т. д.» [21, с. 99].

Є. Чикаленко жертвував чималі кошти на роботу Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові. У 1904 році забезпечував фінансування літніх університетських курсів для галицьких студентів. У 1902 - 1904 роках, коли М. Грушевський звертався до громадськості з проханням збирати гроші на будівництво Академічного дому у Львові, Євген Чикаленко передав на це 25 тисяч рублів, але за умови надання там кімнат в першу чергу студентам з Наддніпрянської України.

У 1903 році переїжджає до Києва. Там він починає пошуки автора для написання «Історії українського народу». Такого, а вірніше кажучи таку, знайшов – Олександром Єфіменко. У Києві Євген Харлампійович приймає активну участь в громадському житті, про що пізніше згадував, що не мав нічого «...проти революційно-соціалістичних партій, аби тільки вони стояли на українському національному ґрунті...» [21, с. 9], що «...тепер українська молодь не буде так денационалізуватися, як досі, коли краща, енергійніша молодь наша тікала в революційні російські партії, а буде працювати на українському ґрунті і для нас не пропаде» [21, с. 10]. Свою схильність доводив матеріально. Наприклад, 1903 року він передав тисячу рублів для Революційної української партії (РУП), на які вона видавала тижневик «Селянин». У листах до своїх друзів розповідав, що вихід газети має пряму залежність від урожаю на його полях. В його маєтку в Кононівці, що на Черкащині, зупинялися такі видатні особистості українського відродження як М. Коцюбинський, П.Скоропадський, М.Лисенко, С. Єфремов та багато інших [13, с 51].

Під час російської революції 1905 року організував щоденну національну газету, яка спочатку називалася «Громадська думка», а згодом «Рада». Є. Чикаленко вважав, ця газета «...се єдиний щоденний часопис в Україні, який будить національну свідомість і смерть видання була б для нас другим Берестечком» [6, с. 782]. Щоб мати змогу матеріально підтримувати газету йому доводилось продати частину землі у Перешорах, щоб пожертвувати зароблені 10 тисяч рублів на друк газети. Часопис виходив до початку Першої

світової війни. За його словами, газета коштувала йому 20 тисяч рублів щороку, а це доволі велика сума на той час.

Піклувався про хворого Івана Франка, збираючи для нього кошти і надаючи власні. У листі до Івана Франка 20 лютого 1909 року він писав: «... Ви не повірите мені, коли я Вам скажу, що вже з Нового року я живу в борг... Всі запаси, які були, поглинула 'Рада', і я мушу позичатися до нового врожаю. Щодо моїх знайомих, то майже всі вони ніяких грошей не мають, а хто має, у того не вирвеш ні на які цілі» [21, с. 119]. Восени 1914 року, побоюючись можливого арешту, Є. Чикаленко був змушений виїхати до Петрограду, а звідти – до Фінляндії, де лікувався впродовж тривалого часу.

Український національний рух почав розвиватися швидше після Лютневої революції 1917 року. Падіння царизму забезпечило можливість почати діяльність українських організацій. Вже 4 березня 1917 року за ініціативою Товариства українських поступовців – Д. Дорошенка, С. Єфремова, Є. Чикаленка та інших — була створена Українська Центральна Рада.

Є. Чикаленко був обраний головою Центральної Ради, проте він відмовився на користь М. Грушевського. До середини осені 1917 року мешкає у Перешорах, де займається сільським господарством. Там він працює над другим виданням книжки «Розмова про мову», в якій доводить необхідність запровадження української мови у сферах освіти, преси, науки, в державних та інших установах. З цього приводу писав: «...перечитайте минуле життя всіх народів, то побачите, що тільки просвіта на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, визволить його з темноти та бідності на ясний світ до кращого життя».

Через проблеми зі здоров'ям Є. Чикаленко переїхав до Галичини, з 1920 року – в Австрію, а 1925 року переїхав до Чехо-Словаччини, де займав посаду Голови Термінологічної комісії при Українській господарській академії у м. Подебрадах.

20 червня 1929 року Є. Чикаленко, знищений горем після новини про смерть його сина Петра в більшовицькій пересильній тюрмі, помирає у клініці чеського університету. Похований у Подебрадах.

1.2. Формування суспільно-політичних переконань

Громадська діяльність Є. Чикаленка (як і публіцистична) повною мірою розпочалася з переїздом до Одеси 1894 р. Він став діяльним членом місцевої української громади. У той час, Одеська громада була найповажнішою і найчисленнішою після Київської. У ній нараховувалося близько 30 членів, переважно гімназійних учителів [17, с. 25-26]. Головну роль займав Л. Смоленський, колишній учитель Є. Чикаленка в одеському пансіоні. Він був ідеологом громади та її провідником. Був переконаний у живучості української нації, він твердо вірив у її відродження, коли тільки зміниться політична система, і тому наполягав на збереженні згуртованих свідомих українських сил у громадах, які в майбутньому, на його думку, мали відіграти ключову роль.

Про діяльність Одеської громади, як і про свою участь у цьому більш детально розповів сам Є. Чикаленко: «... В словарній комісії і я охоче приймав участь, бо надавав великого значіння словарю для виучування мови і для перекладів. Комісія словарна, під головуванням Комаря, збиралася раз на тиждень і працювала протягом кількох років. Праця та велася так: одеська громада дістала від київської народній українсько-московській словарний матеріал в картках і обернула їх на московсько-українські. На зібраннях один член комісії голосно читав слово за словом московській словар Даля та Академічний, другий стежив за картками, інші за словниками: Левченка, Шейковського, Партицького, Желехівського, Верхратського (з обережністю, бо він часто сам виконував терміни), Беринди та іншими. Провірені і апробовані слова М. Комар записував у зшиток». [22, с. 6].

Зі «Спогадів» можемо представити, чим саме займався Є. Чикаленко. Він описував: «Я подавав і пояснював переважно сільськогосподарські слова». Це зумовлено його фаховими знаннями в галузі агрономії [22, с. 6].

Євген Чикаленко виконував словникову роботу з особливим захопленням. «Хоч я й не фільольог, але робив це з інтересом, залюбки», – писав він у «Спогадах» [21, с. 89]. Його інтерес до укладання словника можнa пояснити просто: він добре усвідомлював значення словників: «В словарній комісії і я охоче приймав участь, бо надавав великого значіння словарю для виучування мови і для перекладів» [22, с. 6].

Пожвавлення українського національного руху, літературного і громадського життя, зростання числа національно свідомих людей у 1890-х рр., обумовлювало потребу в організації, яка б охоплювала ширші кола національно свідомих українців та мала б певну програму й окреслені практичні завдання. Зростало нове покоління молоді, котра рвалася до активної діяльності, підносила гасло самостійної України.

Тим часом Є. Чикаленко усе більше захоплюючись своєю активною діяльністю в українських справах, потрохи став втрачати інтерес до свого господарства у Перешорах й усе менше приділяв йому уваги та часу, бо дивився на нього, насамперед, як на джерело для власного існування чи фінансування громадських починань. І це не зважаючи навіть на високі оцінки й визнання його досягнень по вдосконаленню агротехніки російськими міністерськими урядовцями [1, с. 56].

Восени 1900 р. Є. Чикаленко з родиною оселився у Києві. Трохи згодом він придбав невеликий будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. За словами Д.І. Дорошенка, відомого біографа Є.Х. Чикаленка, невдовзі цей будинок знала вся національно свідома Україна.

У Києві, Є. Чикаленко вступив до Старої громади і паралельно став членом Ради Загальної української організації. На думку дослідниці І. Старовойтенко, цей переїзд став новим етапом у його біографії [15, с. 124].

У складі Київської громади він став частиною активу організації, постав серед ініціаторів завершення громадою тривалої праці над упорядкуванням матеріалів до словника української мови. Цікаво, що саме Є.Х. Чикаленко ініціював звернення до Б.Д. Грінченка, який на той час мешкав і працював у Чернігові, з ідеєю завершити словникову роботу й нарешті видати її. Водночас у ході переговорів з Б.Д. Грінченком з'ясовував окремі питання справи з І.Л. Шрагом як ватажка української Чернігівської громади. Зокрема, писав йому листи, обговорював окремі деталі словникової праці й у ході зустрічі, коли І.Л. Шраг приїздив до Києва по службових справах [17, с. 4].

Саме у той час увага членів Загальної української організації була захоплена питанням про зміну статуту. Адже її первісна форма, за якої до неї належали певні особистості окремо, здавалася непрактичною. Тому, на з'їзді 1901 р. була проведена реформа, яку підтримав і Є.Х. Чикаленко: Загальна українська організація мала складатися з окремих автономних громад, які на з'їзд мали присилати своїх делегатів у числі, яке залежало від кількості членів самої громади.

Не можна опускати і факту причетності Є.Х. Чикаленка до заснування Товариства українських поступовців, яке об'єднало найактивніших представників українства на той час і фактично впродовж десяти років планувало стратегію українського руху. Вивчаючи біографію Є.Х. Чикаленка у загальному контексті здається зовсім природнім те, що з'їзди товариства часто проходили у його київській оселі. Вони традиційно відбувалися на великодні чи різдвяні свята й у родині Чикаленків їх називали «хатньою революцією», яка супроводжувалася «...мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні». На ці заходи приїздили делегати з усіх куточків України.

Товариство узяло на себе керування і загальний нагляд над усією культурно-національною роботою в Наддніпрянщині та відносини з російськими політичними партіями й Державною думою. Хоча по суті ця діяльність поширювався на справи зовсім легального характеру, проте, аби не наразити

себе на переслідування й перешкоди з боку уряду, уся робота мала конспіративний характер.

Є.Х. Чикаленко від самого початку належав до Ради Товариства українських поступовців та, якийсь час, був фактично неофіційним її головою. Організація намагалася керувати напрямом української преси (у Росії друкувалося близько 20 українських часописів); завідувати українськими книгарнями, тримати під своїм впливом низку кооперативних установ, клубів, «Просвіт»; сприяла участі українців у різних з'їздах, виставах; намагалася просувати своїх людей на державні посади тощо [2, с. 166].

Але Перша світова війна принесла ускладнення діяльності усього Товариства українських поступовців. Скликавши Раду, на яку зійшлося всього 4-5 людей (більшість роз'їхалась на літо), Є.Х. Чикаленко поставив питання: як ставитись до війни? Тоді думки розділилися: одні зайняли антиросійську позицію (Є.Х. Чикаленко й А.В. Ніковський), інші стояли за перемогу Росії та за приєднання Галичини (А.Г. В'язлов і Л.О. Яновська).

Зазнаючи переслідувань, Є.Х. Чикаленко змушений був часто переїжджати з місця на місце і відійти від звичної активної громадсько-політичної роботи. Однак революція 1917 р. застала його якраз у Києві. У перші ж її дні зібралася Рада Товариства українських поступовців, до якої належав і Є.Х. Чикаленко.

Саме вона і ухвалила організувати загальний керуючим орган – Українську Центральну Раду. Але, як відомо, відразу виникли певні непорозуміння серед лідерів українського табору. Численні суперечки гальмували роботу й так рознервували хворого Є.Х. Чикаленка, що він перестав ходити на засідання Центральної Ради. Тоді ж приїхав з Москви М.С. Грушевський, який взяв керівництво на себе [3, с. 11].

Надалі Є.Х. Чикаленко не стояв зовсім осторонь національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Високих посад він не зайняв (хоча можливість з'являлася неодноразово), проте був у центрі подій і з його думкою сучасники рахувалися.

РОЗДІЛ 2. ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

2.1. Фактологічна основа "Щоденника"

Початок ХХ ст. – важкий період для України: заборона й проведення заходів щодо заборони української мови, яка у свідомості суспільства ототожнювалася до поняття української культури, жорстка цензура, постійні арешти непокірних владі, – усе це значною мірою вплинуло зокрема на характер літератури, як публіцистичної, так і художньої, на добір мовного матеріалу і навіть оцінку позамовного контексту в ній. Через вище зазначені умови стагнації у всіх сферах суспільного життя, окрема особистість, митець стає обличчям не лише особистих, але й загально-суспільних, національних інтересів і поглядів, і його завдання – формувати суспільну думку. Такому авторському настрою найкраще відповідає жанр мемуарів та особистих спогадів, які дозволяють з максимальною точністю зобразити, відтворити події навколишньої дійсності, факти, а також забезпечують ефект «причетності», максимального занурення читача в контекст через особистісний, інтимний, сповідальний характер. Тому здебільшого свої спогади і щоденники початку ХХ ст. пишуть із розрахунком на подальшу публікацію. І «Щоденник» Євгена Чикаленка не був винятком [19, с. 52].

Щоденник Є. Чикаленка – це, у першу чергу, опис епохи. Звісно, є тут і щемливі, трагічні розмірковування про минуле, теперішнє та майбутнє, присутній і уявлюваний читач, але автор не дискутує з ним, не кидає йому виклик, а в певній мірі закликає до роздумів, до діалогу: «І так, знов кажу...»; «Я й досі тієї думки...»; «Знов кажу...»; «Я гадаю...» тощо. Він постає не тільки як хроніст, але і як очевидець історії відродження української державності, історії ХХ ст. Будучи в першу чергу істориком епохи, Чикаленко вважає потрібним говорити і особисто про себе, даючи об'єктивну оцінку зокрема і власним вчинкам. У щоденнику, у тісній взаємодії, поряд із поглядом «само-видця» співіснує також внутрішня перспектива особистості, зізнання самому

собі, що бачиться як самопізнання і совість, як щоденне завдання: «... писати далі буду, бо мене вже давно кортить знов взятись за свій щоденник» [20, с. 94].

Оперативність, точність і правдивість, яка б не завдала школи друзям, у випадку якщо щоденник потрапить до рук ворогам, відверте зображення життя надають щоденнику Є. Чикаленка, поряд із схожими жанрами (листами, спогадами тощо), документальну цінність. Щоденник за своєю структурою нагадує такий собі стержень, на який у хронологічній послідовності на низані спостереження, роздуми, відповідні авторські записи.

Катастрофізм ситуації, в якій знаходиться автор, він спостерігає у трьох вимірах: катастрофа Європи: культурна, цивілізаційна; катастрофа України та її державності; власне катастрофа особистості.

Катастрофа, на думку Є. Чикаленка, загрожує Європі внаслідок більшовицької революції: «Коли справді більшовизм захопить всю Європу, то вся наша цивілізація може зникнуть...» [21, с. 126] або: «Ми вже бачим, до чого ця революція довела в Московщині, а коли вона обхопить всю Європу, то загине вся європейська цивілізація» [21, с. 139]. Найчастіше подібні припущення він висловлює, дискутуючи із В. Винниченком: «...Але очевидно Володимир Кирилович певний в тому, що соціалістична революція обхопить всю Європу. Це можливо, але тоді, я гадаю, прийде кінець не тільки нашій державності, а й всій європейській цивілізації, і од неї потомству лишаться тільки якісь пам'ятки, як після єгиптян або ацтеків...» [21, с. 129-130].

Катастрофа України для діариста існує у тісному зв'язку із катастрофою всеєвропейською, світовою. Автор переживає через можливу загибель свого народу, боїться краху людської праці та творчості, наприклад, мистецтва, літератури; його лякає нестабільність соціального ладу, слабкість важливих соціальних інститутів, насамперед, молодій українській державі. У квітні 1918 р. він у «Спогадах» записує: «Тепер, поки на Україні німці, про це (напад на Україну – О.Х.) й мови не може бути, а коли німці підуть, то тоді Москва під керуванням Мілюкова, чи Маркова 2-го (бо Муравйов навряд чи

вернеться), знищить все, що буде свідомого на Україні і заведе таке обрусіння, якого не знала самодержавна Росія, і вона так буде винищувати все українське, як колись англічане винищували все ірландське і таки знищили мову, але не добились свого – не знищили патріотизму ірландського» [22, с. 10].

Досить тривала бездержавність Чикаленку здається справді великим лихом як у минулому, так і у теперішньому та майбутньому. «Бідна Україна! Не доросли ми ще до своєї державності, нема у нас людей з державним розумом, а вся інтелігенція наша складається з політичних младенців, які ще не мали життєвої практики» [22, с. 67], – з боєм пише автор. Усвідомлення невтішного становища України змушує Чикаленка шукати різних виходів із ситуації: «...становище України кепське зо всіх боків: всередині йде руїна, анархія, з зовнішнього боку теж погано, бо ніхто на нас не зважає, ніхто з нами не рахується, бо ніякої сили у нас немає» [22, с. 63].

Катастрофа України в щоденнику зазначена як руйнівна зміна в житті окремих людей, груп. Вона подана через поняття «дезорганізації» всіх сфер життя. У цьому випадку увага в першу чергу приділяється суб'єктивному боку процесу, становищу суб'єкта, зображенню та оцінці подій, що відбуваються, а також формам, в яких інтерпретуються ці зображення та оцінка. Катастрофа схожа на масове лихо, яке несе за собою загибель великої кількості людей, а трагедія окремої особистості в цьому випадку виступає частиною спільної трагедії.

Події, зображені у щоденнику, інтерпретуються через сприйняття людини, з великим життєвим досвідом, знанням і розумінням дійсності, сформованим світобаченням. Суб'єктивне й об'єктивне, особисте начало та історична точність знаходяться у тісному зв'язку, формуючи собою трагічну цілісність – своєрідний зріз, підсумок попереднього розвитку.

Одним із важливих механізмів, засобів формування певних суспільних думок є авторська оцінка подій, процесів, постатей, а також висловлювань (як чужих, так і власних) тощо.

Структура тексту побудовано відповідно до головної інтенції автора – сформувати систему цінностей, яка стане основою для становлення самосвідомості народу. Автора «Щоденника» таким об'єктом вважає газету «Рада», видавцем якої він був упродовж багатьох років: «...газета є прапор, який всім – і ворогам, і приятелям показує, що ми ще живемо, вона освідомлює українське громадянство, підбадьорює його і гуртує...» [5, с. 113].

Оцінка є невід'ємною частиною «Щоденника» Є. Чикаленка як засіб впливу на суспільну думку. Оцінка в щоденнику залежить не лише від авторського наміру, але й від ситуації, в якій був написаний текст, суспільних штампів та оцінної шкали, якими користується мовець.

Отже можемо сказати, що формування образу доби та реальних історичних постатей насамперед тісно пов'язане з власне авторським баченням історичної події та характеру зображуваної особи, тобто із суб'єктивним усвідомленням дійсності. Так, у щоденнику Чикаленка зустрічаємо уже відтворювані образами людей у текстах різних жанрів. Автор використовує оповідально-оцінювальний метод зображення, але він не лише описує, розповідає, а й підбиває підсумки, ставить риторичні запитання. За стриманими рядками щоденника можемо простежити образ доброго оповідача, який філігранно, лаконічними мазками виписує образи багатьох людей на фоні неспокійної, трагічної епохи.

2.2. Тематика епістолярію в контексті щоденникових записів

Епістолярій Євгена Чикаленка захоплює доволі довгий період його життя: з 1892 р. і до останніх самої загибелі – 1929 р. Велика кількість листів зараз знаходиться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У листах Євгена Чикаленка та його кореспондентів зображені значні хронологічні рамки в історії становлення Української держави – від становлення українських громад і розквіту перших українських по-

літичних партій до народження української преси і побудови Української держави.

Листування Євгена Харлампійовича Чикаленка досягло мети, покладеної у той час на таку популярну форму комунікації серед національно свідомих діячів України. На тлі постійних офіційних заборон і шовіністичних переслідувань українства воно служило зручним способом обговорення й вирішення термінових питань, які мали велике значення для громади, формування власних позицій та поглядів на ті чи інші події, які стосувалися різних сфер суспільного життя. У більшості випадків, кореспонденти в листах давали оцінку історичним фактам, часто подавали їх причинно-наслідковий аналіз, висловлювали свої припущення і коментарі [14, с. 4].

Дослідження епістолярію Євгена Харлампійовича засвідчило, що він був комунікабельною особою свого часу. Його кореспондентами і постійними адресатами став цілий перелік відомих сучасників: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, А. Ніковський, брати Тобілевичі, громадські діячі й публіцисти М. Комаров, М. Левицький, О. Лотоцький, П. Стебницький, письменники М. Коцюбинський, О. Олесь, І. Франко, та багато інших - усього, за виявленими листами, - близько 50 адресатів та 140 кореспондентів.

За критерієм інформативності перше місце треба віддати листуванню Є. Чикаленка з П. Стебницьким, відомим на той час громадським діячем (воно нараховує близько 370 листів), на друге - з А. Ніковським (близько 200 відповідно), третє - з В. Винниченком (майже 190), четверте - із С. Єфремовим (близько 190), на п'яте - з М. Коцюбинським (83 одиниці). Також варто приділити увагу частково збереженому листуванню або лише односторонньо виявленій кореспонденції, яка свідчить, що в автора цих листів було тривале листування з адресатом.

Варто виділити опубліковані листи Є. Чикаленка, як в Україні так і поза її межами. Варто також зауважити, що окремі листи та цитування багатьох листів Є. Чикаленка використовував у власній опублікованій мемуарній спа-

дщині: кілька листів до нього В. Винниченка, М. Грушевського, лист М. Коцюбинського, уривки із багатьох листів А. Ніковського за 1912–1913 рр. мемуарист опублікував у своєму «Щоденнику» та «Спогадах».

Варто згадати також листування Євгена Чикаленка та Федора Вовка. Листування висвітлює декілька тем, спільних для них обох. Це, наприклад, любов обох до українства, яка була самою їхньою суттю. Вони розглядали можливості допомоги українськи налаштованим членам суспільства. Ф. Вовк у Петербурзі хотів навчати учнів з України. Є. Чикаленко у «Щоденнику» зазначав, що Ф. Вовк казав йому, «...що вже підготував двох хлопців (Руденка та Єфименка), але вони тільки на прізвища українці і для української науки нічого робити не будуть, а з Левка він сподівається вченого, що буде корисним для України» [20, с. 204]. У їх листуванні відчувається присутність також і приватної теми, адже Ф. Вовк склонив сина Є. Чикаленка Левка до етнографії та археології і став його керівником в університеті і ментором поза його межами.

Стосунки між Ф. Вовком та Є. Чикаленком набули ще більш дружнього характеру після того, як Ф. Вовк навідав родину Чикаленків у Києві. Старший син Є. Чикаленка Лев (Левко) згадував, як він вирішив піти з Лозаннського університету, де вивчав геологію, і під авторитетом Ф. Вовка вступив до Петербурзького.

У «Щоденнику» від 6 червня 1909 р. батько Чикаленко згадує: «...Левко мій рішуче сказав мені, що він не поїде вчитись в Лозанну, а хоче вступити в Петербурзький університет і студіювати антропологію та етнографію під проводом проф. Ф. К. Вовка, з яким він цього літа робив розкопки могил» [20, с. 65]. Ніякі батькові слова і прохання закінчити навчання у Швейцарії, не мали ніякого ефекту, і Левко врешті-решт невдовзі вступив до Петербурзького університету. Є. Чикаленко, у цій ситуації вчинив як будь-який люблячий батько, намагався допомагати Левку у складних ситуаціях, в яких він опинявся, маючи у влади статус «неблагодійного», особливо при

вступі до Петербурзького університету. Про це він відверто написав у своєму «Щоденнику» [20, с. 143-159].

В останньому опублікованому листі Євгена Чикаленка до Федора Вовка він розмірковує стосовно актуальної для нього політичної ситуації і про майбутнє України.

Вивчення епістолярної спадщини Є. Чикаленка дало дослідникам можливість сформулювати певні висновки про те, що він належав до відкритих, правдивих і прямолінійних кореспондентів, які, як правило, не боялися висловлювати власні думки та оцінки, виправдовуючи свою відвертість наміром допомогти адресатові, а не завдати йому шкоди, чи в чомусь урікати. Тому у листах Є. Чикаленка впродовж тривалого часу його листування з різними постатями, переважали лише турбота про ближнього, моральна та фінансова допомога потребуючому, співчутливе, а іноді і суворе слово старшого приятеля. Це все завжди ґрунтувалося на людському розумінні тих, до кого було звернуте його слово.

2.3. Євген Чикаленко як видавець газети «Рада»

Події революції 1905 р. понесли за собою різкі зміни ситуації в Російській імперії. Імперський уряд був змушений піти на деякі поступки через поширення у народі демократичних ідей. Сприятливою подією для розквіту української преси в Наддніпрянській Україні стали «Тимчасові правила про пресу», представлені царським урядом 24 листопада 1905 р., які ліквідували існуючу загальну та духовну цензуру періодичних видань.

З прискоренням українського руху та відродженням української преси до Києва почали надходити листи, в яких люди прохали видавати щоденну газету. Оскільки саме Київ був культурним, літературним і політичним центром, та мав для цього духовні та професійні сили. Є. Чикаленко приймав активну участь в становленні української преси. Тому, відмовившись від свого попереднього задуму видавати тижневик для селян і розуміючи термінову

потребу в щоденній українській газеті, Є. Чикаленко з усією рішучістю почав втілювати свій задум в життя. Щодо цього Д. Дорошенко писав: «...В створенні української преси Є. Чикаленко взяв якнайбільшу участь: можна сказати, що становлення української преси у Києві було головною його заслугою» [8, с. 49].

Головним чином суперечка велася щодо ідеологічної спрямованості газети: яка цільова аудиторія газети – народ чи на інтелігенція. Є. Чикаленко наполягав, що на той час газета більше потрібна народові, аби він мав змогу отримувати такі очікувані і важливі для нього новини про землю, школу, навчання українською мовою: «...Я раз у раз був тієї думки, що нам перш всього треба народньої газети; тепер я просто перелякався того, щоб російська прогресивна течія не вирвала з наших рук народу. Але газета мала бути не просто для народу, який ледве може слезувати друковане слово, а й для сільської інтелігенції: для учителів, фельдшерів, писарів, через яких газета вже доходила б до народу» [2, с. 163].

Дозвіл на публікацію української щоденної газети «Громадська думка» та журналу «Нове життя», незважаючи на певні труднощі, було отримано взимку 1905 р. Перший номер «Громадської думки» побачив світ 1 січня 1906 р.

Однак раділи видавці недовго: поліція учинила напад на редакцію і конфіскувала перше число газети. Наперекір судам, штрафам, цензурним заборонам, конфіскаціям, арештам співробітників газета виходила впродовж більш ніж семи місяців. Однак після чергового жандармського обшуку «Громадську думку» 18 серпня 1906 р. закрили. Однак все ж таки покладена в її основу мета була досягнута: відбулося зрушення у суспільній свідомості, українське суспільство потребувало і жадало українського слова.

Після закриття «Громадської думки» було отримано дозвіл на друк газети «Рада», яка публікувалася з 15 вересня 1906 р. Газета «Рада» не належала ніяким партіям, вона захищала на своїх сторінках ідею, яку було покладено в основу діяльності «Товариства українських поступовців» – повну украї-

нізацію Малоросії. Вона зображувала життя українських земель і спочатку орієнтувалася на широку аудиторію читачів, але згодом, через брак коштів, почала адресуватися лише до інтелігенції України.

У першому номері редакція газети звернулася до читачів з такими словами: «Починається нова газета. Коли виходить перший номер газети в якого іншого народу, то редакція звичайно пояснює, через що вона надумалась видавати газету, що саме інші газети не робили такого, що хоче зробити нова газета. Цим поясненням нова газета доводить своє право на життя. Національно-культурні потреби українського народу, конституційний лад в Росії такий, який забезпечував би в повній мірі права кожної людини і кожного народу, добре й щасливе життя людей і земля хліборобам – от те, про що найбільше говоритимемо у своїй газеті і що завсідги оборонятимемо... ми будемо говорити тільки те, що велить нам наша совість, наша повинність перед рідним краєм, перед мільйонами його народу, якому ми хочемо волі, спокою і щастя» [14, с. 1].

Є. Чикаленко придавав великого значення існуванню «Ради» – унікальної для Росії газети на той час, яка розповідала про український національний рух. Він вважав обов'язком свого життя публікувати цю газету, тому що був впевнений, що «Рада» – «...се єдиний щоденний часопис в Україні, який будить національну свідомість, і смерть його була б для нас другим Берестечком» [6, с. 782].

У газеті досить точно зображувалися політичні події як всередині країни, так і поза її межами, друкувалися статті різної тематики, як наукові так і художні, критичні зауваження, оцінки на новинки в літературі, огляд різних видань, подій внутрішнього та місцевого характеру тощо [18, с. 2].

Є. Чикаленко, за можливості, також подавав свої дописи до газети. В основному він піднімав теми, які привернули б увагу селянина. Наприклад, у рубриці «З українського життя» Є. Чикаленко описував становище на селі і розповідав про створення кредитових товариств для селян. У статті «До громадянства» звертався до тих, хто має змогу, хочаб чимось допомогти товари-

ству «Просвіта», і пояснював наскільки важливе це товариство для українського національного відродження. У рубриці «Розмова про всячину» Є. Чикаленко подав чималу кількість статей, в яких розкривав ставлення селян до виборів у Думу і їхню участь у виборах.

У своїх дописах Є. Чикаленко також неодноразово порушував питання про мову: «...тільки просвіта на своїй народній мові будить народ від віковичного сну, виводить його з темноти на ясний світ до кращого життя» [21, с. 4]. В цілому Є. Чикаленко написав двадцять п'ять статей до газети «Рада», ще шість було надруковано в газеті «Український голос» (Перемишль), дві – у газеті «Воля» (Відень), одна – у «Вільній Україні» (Відень), дві – в журналі «Письмо з Просвіти» (Львів). Орім вищепереліченого, він написав і опублікував низку брошур на тему сільського господарства, які за життя автора перевидавалися кілька разів.

Є. Чикаленко завжди сприяв розвитку юних талантів і закликав до співпраці всіх охочих, тих хто має хоч які-небудь літературні здібності. У «Щоденнику» він зробив такий запис: «...коли нам пришло чи принесе хтось статтю чи якийсь твір хоч з краплею таланту, то ми незвичайно радіємо такій появі нової сили, нової надії і всіма силами намагаємось підтримати нового кебетливого автора» [20, с. 57].

1909– 1914 рр. виявилися найскладнішими для існування щоденної газети «Рада». Всі труднощі, які досі спіткали видання, не тільки не зникли, а ще й посилювалися. Про це дізнаємося зі щоденникових записів Є. Чикаленка. Так, у записах від 14 лютого 1909 р. діарист роздумує над труднощами, та подальшою долею часопису і формує невтішний прогноз: «...в близькім часі не можна сподіватися, щоб щоденна українська газета стала на свої ноги, існувала б без сторонньої допомоги» [20, с. 47]. В першу чергу, він визнає, що за останні п'ять років, відколи українське слово більше не заборонено, український читач так і не з'явився. У містах ще немає інтелігенції, яка б, без сорому говорила українською як удома, так і на вулиці. Сільський читач не

може бути корисним українській пресі в повній мірі, тому що він неграмотний або «скалічений російською школою».

Початок Першої світової війни став фіналом для газети «Рада». І видавці та редакція усвідомили це задовго до цього, адже друкувати газету в російсько-патріотичному напрямі не мали бажання, розуміючи, що «...перемога Росії може принести ще більший гніт, і лише розгром її послужить до нашого визволення» [20, с. 305]. Цензурні вимоги заборонили писати як раніше, тому було прийняте рішення висвітлювати тільки факти, зайняти нейтральну позицію й не коментувати військові події. Є. Чикаленко сподівався навіть, що, може, «... 'благопечительное' начальство допоможе вийти нам з нашого важкого становища і заборонить нам видавати газету» [20, с. 308].

ВИСНОВКИ

Отже, життєвий шлях та служіння Україні її Великого сина-громадянина Євгена Харлампійовича Чикаленка у різних аспектах: як громадського діяча, політика, публіциста, видавця, мецената української культури чи агронома, назавжди залишаться в історичній пам'яті.

Адже він – яскравий представник вітчизняної еліти, яка, попри серйозні утиски самодержавної влади, намагалася зберегти власну національну традицію, показати світові самобутність українців та донести до майбутніх поколінь історичну пам'ять, а також прислужитися розвитку мови й культури. Повсякденна невтомна праця, спрямована на консолідацію українства, стала сенсом його життя.

Завдяки йому український народ отримав можливість читати першу щоденну українську газету. Безпосередня участь Євгена Харлампійовича у роботі демократичних видань «Громадська думка», потім «Рада» сприяла розвитку українського національного руху, пробуджуючи політичну свідомість народних мас. Великою мірою тим же цілям служили його публіцистичні статті, «Спогади», «Щоденники».

Ми маємо можливість отримувати значний пласт історії становлення і розвитку української державності та її падіння саме з щоденника Є.Чикаленка, який є яскравим зразком літератури катастрофічної свідомості.

Щоденник Є. Чикаленка, попри цілий перелік своїх особливостей залишається унікальним джерелом, яке при вмілому використанні може розповісти багато чого. Оскільки є пряма залежність не лише від кількості дослідників джерела, а й від якості поставлених до нього запитань. Саме тому подане джерело можна використовувати, вивчаючи різну тематику: розгляд українського руху загалом, вивчення діяльності ТУПу, дослідження проблем української преси тощо.

Попри те, що щоденник не має регулярної послідовності записів і в ньому розкриваються окремі аспекти українського життя, він достатньо ін-

формативний. А в тих аспектах, які зображені, навпаки є досить цінним при вивченні.

На всіх етапах розвитку української наукової думки постать Є. Чикаленка та його спадщина завжди залишалися актуальними. Звичайно, з цього боку добу Радянського Союзу можна певною мірою назвати кризовою. Однак з часом все змінилося, а саме – найбільший інтерес почав проявлятися після здобуття незалежності. Чимало відгуків залишили і сучасники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Астаф'єв О. Образ і знак: Українська емігрантська поезія в структурно-семіотичній перспективі. – К.: Наукова думка, 2000. – 268 с.
2. Верменич Я. Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ, 1998. №3. С. 159-174.
3. Верстюк В. Євген Чикаленко – будитель нації // Влада і політика, 2001. № 14. – 18 с.;
4. Волков А., Даровська І. Щоденник або Журнал // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С.625-626.
5. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценок / Е. М. Вольф. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.
6. ВРФТ ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 3, од. зб. 1638, арк.. 782–792
7. Галич О. Олесь Гончар у вимірі non fiction // Слово і час, 2005. №7. – С.14-23.
8. Дорошенко Д. Євген Чикаленко (1861–1929). Його життя і громадська діяльність. Прага: Видавництво фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. – 100 с.
9. Миронець Н. Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком як джерело інформації про суспільно-політичне життя в Україні початку ХХ століття // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 282–289;
10. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 327 с.
11. Музичко О. Чикаленко в Одесі // Пам'ятки України. – Київ, 2012. № 12. – С. 44-49.

12. Панчук І. Євген Чикаленко. Сторінки біографії // Мандрівець. – Тернопіль, 1998. № 1. – С. 48-53.
13. Погребенник В. Недруковані щоденники Євгена Чикаленка // Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т.2. – С.5-6.
14. Рада. – 1906. – № 1
15. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К., 2009. – 544 с.
16. Харькова Г. Революція 1905 року в Росії і роль газети «Рада» у відродженні української преси // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2000. №. 43. – С. 38-40.
17. Хорунжий Ю. Євген Чикаленко. Спадщина. – Київ, 2001. № 3. – 53 с.
18. ЦДІА України в м. Києві, ф. 295, оп. 1, спр. 51, 2 арк.
19. Чикаленко Є. «Про мову» // Рада. – 1906. – 3 травня. – № 100
20. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). - К., 2004. - Т. 1. – 426с.
21. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): у 3 част / Чикаленко Євген. – Львів: Діло, 1925–1926. – Ч. 1, 1925. – 172 с.
22. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): у 3 част. / Чикаленко Євген. – Львів: Діло, 1925–1926. – Ч. 2, 1925. – 139 с.